

MUSTAFA ABDÜLHALİK RENDA GÜNLÜKLER 1920-1950

Aytaç Demirci 1983 yılında İstanbul'da doğdu. İzmir Atatürk Lisesi'nin ardından devam ettiği İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler okudu, Karşılaştırmalı Edebiyat yüksek lisansı yaptı. Semih S. Tezcan'ın *Boğaziçi Üniversitesi Rektörlük Hatıralarım* (Yüksek Öğrenim Eğitim ve Araştırma Vakfı, 2014) ve Üstün Ergüder'in *Yükseköğretimin Fırtınalı Sularında: Boğaziçi Üniversitesi'nde Başlayan Yolculuk* (Doğan Kitap, 2015) anılarını, Faruk Birtek'in *A Hundred Years of Modernity 1889-1989: A Paradigm Story* (Vilnius Academic Publishing, 2018) çalışmasını yayına hazırlamıştır. Yusuf Rıza Düvenci'yle birlikte kaleme aldığı *Bir Mücadele Gazetesi! Demokrat İzmir* (2018) ve Sabri Sayarı'yla birlikte yayına hazırladığı Mustafa Abdülhalik Renda'nın *Hatırat*'ı (2018) Yapı Kredi Yayınları'ndan çıkmıştır.

Sabri Sayarı 1942 yılında Ankara'da doğdu. İstanbul'da Robert Koleji'ni bitirdikten sonra devam ettiği ABD'de Columbia Üniversitesi'nde Ekonomi alanında lisans ve Siyaset Bilimi alanında doktora derecelerini aldı. ABD'de Rutgers Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaparken, Şerif Mardin'in çağrısına uyarak 1974 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak katıldı. ABD'de California, Columbia ve George Washington Üniversitelerinde, Danimarka'da Aarhus Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak dersler vermiş, uzun yıllar ABD'de Georgetown Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış, ve aynı üniversitede kurulan Türkiye Çalışmaları Enstitüsü'nün direktörlüğünü üstlenmiştir. 2005 yılında kadrosuna katıldığı Sabancı Üniversitesi'nin Emeritus öğretim üyesidir. *Party Politics in Turkey* (Routledge, 2018), *The Routledge Handbook of Modern Turkey* (Routledge, 2012), *Turkish Studies in the United States* (Indiana University, 2003), *Politics, Elections, and Parties in Turkey* (Lynne Rienner, 2002), *Political Leaders and Democracy in Turkey* (Lexington Books, 2002), ve *Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy* (Washington Institute for Near East Policy, 2000) ortak editörlüğünü üstlendiği eserler arasındadır.

MUSTAFA ABDÜLHALİK RENDA

Günlükler
1920-1950

Yayına Hazırlayanlar
Aytaç Demirci
Sabri Sayarı

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 5458
Tarih - 142

Günlükler 1920-1950 / Mustafa Abdülhalik Renda
Yayına hazırlayanlar: Aytaç Demirci - Sabri Sayarı

Kitap editörü: Yücel Demirel

Kapak ve sayfa tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: Merve Çakıroğlu

Baskı: Optimum Basım San. ve Tic. Ltd. Şti
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No:51/1
Küçükçekmece 34295 İstanbul
Sertifika No: 41707
Telefon: (0 212) 463 71 25

1. baskı: İstanbul, Ekim 2019
ISBN 978-975-08-4573-4

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2018
Sertifika No: 44719

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0212) 252 47 00 Faks: (0212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
facebook.com/YapiKrediKulturSanatYayincilik
twitter.com/YKYHaber
instagram.com/yapikrediyayinlari

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz / Aytaç Demirci - Sabri Sayarı • 7
Kronoloji • 19

DEFTERLER

1920 • 23
1921 • 89
1922 • 163
1923 • 203
1924 • 241
1925 • 273
1926 • 311
1927 • 337
1928 • 363
1929 • 381
1930 • 397
1931 • 415
1932 • 431
1933 • 451
1934 • 469
1935 • 475
1936 • 495
1937 • 515
1938 • 533
1939 • 553
1940 • 577
1941 • 601
1942 • 623
1943 • 645
1944 • 673
1945 • 701
1946 • 735
1947 • 769
1948 • 793
1949 • 823
1950 • 851

Dizin • 889

Önsöz

Yanya¹ eşrafından Rendazade Mahmut Arslan Efendi ile Nafia Hanım'ın ilk çocukları olan Mustafa Abdülhalik Renda 11 Aralık 1881'de Yanya'nın Şemseddin Mahallesi'nde dünyaya geldi.² Erkek kardeşleri Abdülkerim, Abdüllatif ve Abdülferit Beyler, kız kardeşleri Hayriye³, Sıdika [Semker] ve Neyyire [Tarı] Hanımlardır. 1907 yılında, Yanyalı Fevzi Bey ve Feride Hanım'ın kızları Saadet Hanım ile evlenmiş, bu evlilikten kızları Nerime [Anaydın] ve Nezihe [Sayarı] dünyaya gelmiştir.

Yanya'daki mahalle mektebinde, Feyziye Mektebi'nde ve idadîde okuduktan sonra İstanbul'daki Mülkiye İdadisi'ne devam etmiş, 1903'te Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun olmuştur. Aynı yıl Ziraat Bankası'nda memuriyete başlamış, 1903-1905 yılları arasında Rodos idadîsinde öğretmenlik yapmış, memuriyet stajını 1905-1907 yıllarında Yanya'da tamamlamıştır. 1907 ilâ 1912 yıllarında Tepedelen, Maçova, Pogon ve Delvine kaymakamlıklarında bulunmuş, 1913-1914 yılları arasında Siirt mutasarrıfı, 1914-1915 yıllarında Bitlis valisi, 1915-1917 yılları ile Ekim-Kasım 1918'de Halep valisi olarak görev yapmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında, Mart-Eylül 1922'de Konya valiliğini üstlenmiş, 7 Eylül 1922'de Kurtuluş ordularının ilerlediği İzmir'e vali atanmış ve Çankırı milletvekili seçildiği Temmuz 1923'e kadar bu görevinde kalmıştır. 1924-1925 ve 1926-1927 yıllarında Maliye bakanlığında bulunmuş, 1926 yılında Ziraat Bankası'nın genel müdürlüğünü üstlenmiş, 1927 ilâ 1930 yıllarında Millî Müdafaa bakanlığında bulunduktan sonra 1930 yılında yeniden Maliye bakanlığına getirilmiş, 1934'e kadar süren bu görevinde 1931 yılında Merkez Bankası'nın kuruluşuna nezaret etmiştir. 1935 yılında TBMM başkanlığına seçilen Renda, 1946 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. 1950 seçimlerinde milletvekili seçilemeyen Renda, bu tarihte aktif siyasetten çekilmiş, 1957'de İstanbul Erenköy'de vefat etmiştir.

Mustafa Abdülhalik Renda'nın bugün okurların dikkatine sunulan 1920-1950 arası günlüklerinin, kapsadıkları dönemin önemli siyasî ve toplumsal olaylarına ışık tutmanın yanı sıra, *Hatırat*'ı yayınlanana kadar hakkında pek bilgi sahibi olmadığımız Renda'nın daha yakından tanınmasına yardımcı olacağını düşünüyoruz.

1 Bugünkü Yunanistan'ın kuzeybatısında, Epir dağlık bölgesinde yer alan Yanya, Osmanlı hâkimiyetine girdiği 15. yüzyıldan itibaren Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin bir arada yaşadığı bir şehir olarak gelişimini sürdürmüş, Tanzimat döneminden itibaren Yanya, Ergiri, Berat ve Preveze sancaklarını içine alan Yanya vilayetinin merkezi olmuştur. Balkan Savaşı sırasında, 1913'te Yunan Krallığı'nın hâkimiyetine girmiştir. Bkz. Machiel Kiel, "Yanya," *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43 (Ankara, 2013), s. 317-321.

2 Geniş özgeçmişi için bkz. Aytaç Demirci, Sabri Sayarı, "Önsöz", Mustafa Abdülhalik Renda, *Hatırat* (YKY, 2018), s. 9-27.

3 1883 yılında doğan Hayriye Hanım, 1898'de Gevgili kadısı Şevket Efendi ile evlenmiş, 1909 yılında vefat etmiştir.

MÜTEVEKKİL BİR DEVLET ADAMI

Mütareke dönemi, Bağımsızlık Savaşı, Cumhuriyet'in ilanı, genç Cumhuriyet'in inşası, İkinci Dünya Savaşı, çok-partili sisteme geçiş gibi önemli siyasî ve toplumsal olayların ortasında günlüklerine kaydettiği notlar, kimi zaman geniş tafsilatlarla aktardıklarından kimi zaman ketumiyete varan bir sessizlikle kendine sakladıklarına kadar, Abdülhalik Renda'nın ruh ve düşünce dünyasını, tanıdığı olduğu birçok mühim hadiselerin ışığında ortaya çıkaracaktır.

Günlüklere genel bir bakış, nerede bulunursa bulunsun orada kendine ait bir dünya kurmak ve bu dünyanın sınırları dışına taşmamak şeklinde kendini gösteren bir karakteri bize tanıtıyor. Günlüklerde, ani değişikliklere direnç gösteren bu karakterin öne çıkan hususiyetlerinden birincisi, Renda'yı yakından tanıyanların da muhakkak hatırladığı gibi, ailesine olan düşkünlüğüdür.

13 Eylül 1928'de günlüğüne şöyle not düşer, “Çocuklarımı Münire ile beraber İstanbul'a gönderdim. On iki gün sonra gelmek üzere. Gece pek sıkıntılı geldi. Evde yalnızlık çok fena.” Ertesi gün, “Yalnızlıktan sıkılıyorum,” der, ve 15 Eylül'de, “Bu kadar sıkılacağımı bilse idim çocuklarımın İstanbul'a gitmelerine muvafakat etmez idim” demekten kendini alamaz. Günlüğün birçok sayfalarında eşinden ve çocuklarından ayrı kaldığı günlerde yaşadığı bocalamanın izlerini bulmak mümkündür.

Kurulu düzeninin bozulmasına karşı gösterdiği direncin bir başka yansımasını yaşamı boyunca karşılaştığı pek çok sıkıntıda kendini teslim ettiği tevekkülde bulmak mümkündür. Malta'da kendisiyle birlikte sürgünde bulunan Ahmet Emin Yalman'ın gözlemleri de karakterinin bu hâkim özelliğini vurgulamaktadır: “Malta'da en sakin ve vakarlı bir ömür geçirenlerden biri” olan Renda, “beş vakit namazını kılar, günün belli saatlerinde dersleriyle uğraşır, İngilizce öğrenirdi. Boş kaldığı zamanlar, kendi kendine musiki ile meşgul olurdu. Vücut hareketi için tenis oynar, hayatında her uğraştığı şey gibi buna da can ve gönülden önem verirdi. Zindandan izinli olarak çıkılan saatleri herkes son dakikaya kadar hariçte geçirirdi. Bunun pek mahdut istisnalarından biri Abdülhalik Bey'di. Ders zamanı zindandan çıkar, sağına soluna bakmadan, herkesin yaptığı gibi Valetta şehrine varamadan, civardaki hocasına gider, İngilizce dersini alır, derhâl dönerdi.”⁴

Osmanlı İmparatorluğu için savaşı bitiren Mondros Mütarekesi'nden sonra Kasım 1918'de Hüdavendigar valiliğine atanan, ancak Bursa'ya varamadan Aralık ayında azledilen Renda, 26 Kasım 1919'da Kırzade Şevki ve Şürekâsı şirketinin İstanbul, Galata'daki merkezinde çalışmaya başlamıştır. 1920 yılına ait günlüğünde, İngilizler tarafından tutuklandığı Mayıs ayına kadar aldığı notlarda mütareke dönemi İstanbul'unda günlük hayata, yaşadığı geçim sıkıntısına dair ilginç detaylar bulmak mümkündür.

13 Mayıs'ta tutuklanan ve Arabyan Hanı'nda alıkonan Renda, tevkifhanede geçirdiği ilk güne dair notlarının sonuna, “Gece uyuyamadım. Her ilk gece gibi” yazmıştır. 15 ve 16 Mayıs'a ait satırlar, tutuklu bulunmaktan çok düzensizlikten

4 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, yay. haz. Erol Şadi Erdiñ, Cilt 1 (Pera Turizm ve Ticaret, 1997), s. 586.

ve adi tutukluların verdiği rahatsızlıktan yakınan birine aittir, “Eğer karşığı odaya geçebilirsem gece rahatsızlığından kurtulacağım”. Öyle ki en basit temizlik ihtiyaçlarını bile gideremediğı tevkifhanede bir gün daha kalmaktansa bir an evvel Malta’ya gönderilmeyi tercih etmektedir (16 ve 17 Mayıs). 4 Haziran’da bir İngiliz destroyerıyla Malta’ya sürülen Renda, adaya vardığı 7 Haziran’dan itibaren, Ahmet Emin Yalman’ın ileride anılarında tasvir edeceği gibi bir düzen kuracaktır kendine. Renda’nın 25 Ekim 1921’e kadar alıkonduğı Malta’da tuttuğı defterler, Malta sürgünlerinin günlük yaşamlarına, birbirleriyle, Maltalılarla, adadaki İngiliz otoriteleriyle ilişkilerine, aileleri ve dışarıdaki dostlarıyla haberleşmelerine, bağımsızlık mücadelesinin sürdüğü Anadolu’dan gelen haberlerin onlarda yarattığı etkilere dair birçok önemli bilgiler vermektedir.

Defterlerde, sürgünlerin adadan kaçma teşebbüslerine dair detaylar da yer almaktadır. Aralarında Kara Kemal, Şükrü Kaya ve Ali İhsan Sabis’in de bulunduğı bir grup tutsağın adadan kaçtığı 6 Eylül 1921’de, Kara Kemal’in ısrarlarına rağmen bu teşebbüste yer almayan Renda defterine şunları yazmıştır: “Ben sebab-i malumdan dolayı gitmedim. Cenabıhak beni bu hususta da tecrübe buyuruyor. O’na olan itimat ve itikadım o kadar kavîdir ki sözünü tuttum. Belki ailem biraz sıkılacaktır fakat ne yapalım? Mukadderata gerdandade-i inkiyâd olunmaktan başka elden bir şey gelmez.”

CUMHURİYET’İN DÖNÜM NOKTALARI

Cumhuriyet’in ilanından beri geçirdiğı merhaleler içinde Türkiye demokrasisinin gelişiminde tarihsel, sosyal ve ekonomik faktörler kadar siyasî liderler de belirleyici olmuştur. Siyasî liderlerin genel siyaset içindeki belirleyici rolleri, büyük oranda parti örgütü üzerinde kurdukları neredeyse mutlak kontrollerinden kaynaklanmaktadır.⁵ Kimi siyaset bilimciler 1945’te demokrasiye geçilmesinde esas belirleyici unsurun siyasî liderler olduğunu öne sürerler.⁶ Genç Cumhuriyet’in kaderi üzerinde bir o kadar etkili olan bir başka dönem ise Atatürk’ün hastalığının ağırlaştığı 1938 sonbaharıyla başlayan ve ölümünü izleyen birkaç gün içinde yaşananlardır.⁷ Ani ve sarsıcı değişikliklere gebe maceralara girişmektense kurulu düzenin ve kanunların güvenli limanında kalmayı tercih eden karakteriyle Meclis başkanı Abdülhalik Renda’nın takındığı tutum bu kritik süreçte belirleyici rol oynamıştır.

Başbakan Celâl Bayar’ın 29 Eylül 1938’de art arda gelen telefon, telgraf ve mektubu Atatürk’ün durumunun ciddiyetini Meclis başkanı Abdülhalik Renda’ya iletirken, izleyen günlerde defterine aldığı kısa notlardan bu süre zarfında Renda’nın, bir yıl önce başbakanlıktan uzaklaştırılmış olan İnönü ile sık görüştüğü anlaşılmaktadır (2 Ekim 1938). 4 Ekim 1938’de İstanbul’dan

5 Sabri Sayarı, “Introduction,” *Political Leaders and Democracy in Turkey*, ed. Metin Heper, Sabri Sayarı (Lexington Books, 2002), p. 3.

6 Metin Heper, “Conclusion,” *Political Leaders and Democracy in Turkey*, ed. Metin Heper, Sabri Sayarı (Lexington Books, 2002), p. 217.

7 Murat Turan, “Tek Parti Döneminde Türkiye Paramentosu’nun Süreklilik İlkesi: 10 Kasım 1938 Örneğı,” *Tarih ve Günce* 1/3 (2018 Yaz), s. 161-186

gelen başbakan Celâl Bayar'ı istasyonda karşılayan Renda, o gece Bayar'ın evinde Mareşal Fevzi Çakmak'la bir araya gelmiştir. O haftaya dair notlardan, bakanların sık sık Meclis başkanıyla görüştüğü anlaşıyor. 16 Ekim'de İstanbul'dan gelen ve Atatürk'ün durumunun ağırlaştığını söyleyen bir telgraf üzerine başbakan Bayar derhâl İstanbul'a doğru yola çıkarken, o gece Hasan Rıza Soyak ve ertesi gün İstanbul'a varmış olan Bayar, telgraflarıyla Atatürk'ün durumunu Renda'ya bildiriyorlardı. Yine 17 Ekim'de İstanbul'da bulunan Şükrü Kaya ise doğrudan vasıtalardan yerine Emniyet genel müdürüyle Renda'ya telgraf gönderiyordu. Her ne kadar muhtevasını bilmesek de, bu telgraf üzerine Renda'nın İnönü'yü görmeye gitmesi not etmeye değerdir.

Renda 19 Ekim'de Bayar'ın çağrısı üzerine bakanlarla birlikte İstanbul'a hareket etmiştir. Ertesi gün Bayar'ın Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlediği toplantı, günlük doktor raporları değişiklik gösterse de giderek kaçınılmaz sona doğru ilerlediği anlaşılan Atatürk'ün ölümünden sonra atılacak adımların konuşulduğunu göstermektedir. 21 Ekim'de Renda'yı Pera Palas'ta ziyaret eden Bayar'ın Atatürk'ün ölümü durumunda Anayasa'da belirtildiği şekilde hareket edilmesine dair tutumu, Renda'yı rahatlatmış gibi, yönetici kadro içinde devamlılık arzusunun ağırlığını da göstermektedir. İki gün sonra, 23 Ekim'de Ankara'ya dönen Renda'yı o gece evinde ziyaret edenlerden biri de İnönü'dür. Günlükteki notlardan ikilinin izleyen günlerde düzenli olarak görüştükleri anlaşıyor.

Bu arada yaklaşan 29 Ekim törenlerine ilişkin hazırlıklar ve tören tertibatı, Atatürk sonrası Türkiye için Meclis çoğunluğunun ve siyasî liderlerin nasıl bir tahayyül içinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. 28 Ekim'de başbakan Bayar, bayrak töreni dışında tüm törenin her zamanki gibi yapılmasına yönelik tercihini belirtmiş ve 29 Ekim'de Meclis başkanı Renda "Büyük Şef Atatürk namına" törenlere ev sahipliği yaparken başbakan Celâl Bayar ve Genelkurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmak onun yanındaki yerlerini almışlardır. Atatürk'ün katılmadığı bu ilk Cumhuriyet bayramı töreni, devletin bütün kurumlarıyla bir arada bulunduğu gösterisi olmuştur. 31 Ekim'de toplanan Halk Partisi grubunun, Başkanlık Divanı'na önceki sene aday gösterilenleri aynen aday göstermek yönünde irade belirtmesi de Parti'nin Atatürk sonrası için arzu ettiği devamlılığı göstermiş oluyordu.

Tek-parti döneminde, Parti grubunda oyçokluğuyla alınan kararlar genellikle Meclis'te oybirliğiyle yinelenmesine rağmen, kararlara itirazı olanların memnuniyetsizliklerini Meclis oylamalarında grup kararı hilafına oy kullanarak yansıtmaları da sık yaşanan bir durumdu. 1 Kasım'daki Meclis oturumunda ise, Renda'nın not düştüğü şekilde, 31 Ekim'de yapılan "Fırka'daki intihap veçhile intihap yapılmış olması" yine bu devamlılık arzusunun bir yansıması olarak okunmalıdır. Bayar'ın Meclis kürsüsünden Atatürk'ün nutkunu okuduğu 1 Kasım oturumunda 336 oyla yeniden Meclis başkanlığına seçilen Renda, 10 Kasım sabahı saat 9.30'da İstanbul'dan telefonla arayan Bayar'dan Atatürk'ün vefatı haberini almış ve o gün Meclis başkanı olarak Cumhurbaşkanlığı vekâletini üstlenmiştir. Genç Cumhuriyet'in o kritik tarihi anında iki gece, uykusuz, bu sorumluluğu taşıyan Renda, 11 Kasım'da Meclis'te yapılan Cumhurbaşkanlığı

oylamasında İnönü'nün 348 oyla ve oybirliğiyle cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine sonucu evinde bekleyen İnönü'yü Pembe Köşk'ten bizzat alarak Meclis'e getirmiştir: “Emaneti salim olarak kendilerine tevdi eyledim ve evinden Meclis'e götürdüm. Meclis'in hâli tarihî idi.”

12 Kasım'da “müteessir” bulduğu ve “Reisicumhur'un teveccüh ve muhabbetinden uzak kalmak istemiyor” dediği Şükrü Kaya'nın aksine Renda için, İnönü'yle çok yakın çalışacağı yeni bir dönem başlıyordu. Atatürk'ün hastalığı süresince yaşananlar ve bu süreçte izlediği tutumla İnönü'yle yakınlığı pekişen Renda, 26 Aralık 1938'de İnönü'nün oybirliğiyle “şef” seçildiği CHP olağanüstü kurultayına başkanlık etmiştir.

TUTUMLU BİR MALİYE BAKANI

Ahmet Emin Yalman anılarında Amerikalı diplomat William Bullitt ile dostluğundan bahsederken, 1919'da ABD başkanı Wilson tarafından Moskova'ya gönderilen ve Lenin'le görüşen, Amerikan hükûmetine Sovyetler Birliği'nin tanınması tavsiyesinde bulunan ve başkan Roosevelt zamanında Moskova büyükelçiliğine tayin edilen Bullitt'in Türklere dair bir tespitini de aktarmadan geçmez: “Bütün dünya paraya tapıyor. Tek istisnası Türklerdir. Bu insanlardan bir grubun beraberce bir yerde yemek yedikleri veya bir şeyler içtikleri zaman ‘Parayı ben vereceğim’ diye diye birbirleriyle kavga etmeleri görülecek bir şeydir. Maaşını yeni alan bir adam, hepsini birden bir gecelik davet uğruna elden çıkarabilir. Parayı hiçe sayan bu millet, bugünkü dünyada yaşamak imkânını sağlayamaz. Halbuki böyle cömert bir ruh taşıyan milletin dünya yüzünde kalması hepimiz için bir ferahlık ve zevk kaynağıdır. Paraya tapan milletler, Türkleri yaşatmak için kendi aralarında mutlaka devamlı şekilde para toplamalıdır.”⁸

Tasarruf konusunda dünya çapında böylesine şöhrete sahip bir halkın Maliye bakanlığını üstlenen Renda, 1924-1927 ve 1930-1934 arasında bu görevi deruhte ettiği süre boyunca çektiği sıkıntıları günlüğüne kaydetmiştir.

31 Aralık 1923, Pazartesi günlüğüne şöyle not düşmüştür: “Alessabah İsmet Paşa çağırdı. Maliye vekilinin istifasından bahisle bana Maliye Vekâleti'ni teklif eyledi.” Renda devamında o gün yaşadığı şaşkınlığı, çekincelerini ve tereddütlerini gizlemez. İnönü'nün ısrarlarına üç saat boyunca direnen, nihayet Gazi Paşa'nın müdahalesiyle “ömrümdeki en büyük imtihan budur” diyerek Maliye bakanlığını üstlenen Renda'nın, bu görevi deruhte ettiği her dönemde en öncelikli politikası denk bütçe oluşturmak ve ödemeler dengesini sağlayabilmektir.

Mart 1926'da hızla kalkınması hedeflenen Ziraat Bankası'nın genel müdürlüğüne getirilmiş olan Renda, Meclis'te bütçe görüşmelerinin sürdüğü 1 Nisan 1926'da günlüğüne şöyle yazar: “Bütçeyi mütevâzin verebilirsek hükûmet çok rahat edecek. Tediye muntazam olacak. Umumî krizler olmayacak.” Mart 1925'te Maliye bakanlığını Hasan Saka'ya emanet etmiş olan Renda, Temmuz 1926'da başbakan İnönü'nün ısrarıyla yeniden Maliye bakanlığına getirildiğinde Maliye'nin içinde bulunduğu durumla ilgili kaygılarını 14 Temmuz'da defterine

8 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, yay. haz. Erol Şadi Erdinç, Cilt 2 (Pera Turizm ve Ticaret, 1997), s. 850.

kaydeder: “Hazinenin çok ihtiyacı, şimendiferin paraya şiddetle muhtaç olduğu bir zamanda eşhasa nasıl muavenet edildiğine bir türlü akıl erdiremiyorum. Nasıl tashih edileceğini bilmiyorum.” Ve ertesi gün 15 Temmuz’da “İçinden nasıl çıkacağımı takdir edemiyorum” der, çünkü “Vekâlet’te ihmal ve lakaydi fazla hüküm sürüyor. Borç ümidimden çok fazla, mevcut hiç yok.”

Her şeyden çok ödemeler dengesinin bir türlü sağlanamamasından rahatsızlık duyan Renda, 31 Ağustos 1926’da “Tediye hâl-i intizama ırca için muhakkak çok sıkılacağım” der. O gün defterine “Biraz intizama girer gibi oldu” diye not düşmüşse de, yapısal sorunların giderilmesi hiç kolay olmayacaktır. İki aylık Avrupa seyahatinden döndüğü 11 Eylül 1927’de “Tediye gayri muntazam. Borcumuz çok. Şaşırdım kaldım” demekten kendini alamaz. Ertesi gün durumun vahametini daha çok anlamıştır, “4.000.000 liralık tediye karşı mevcudum 300.000 liradır. Ne suretle tediye yapabileceğimi anlayamadım.”

İlk Maliye bakanlığı Cumhuriyet’in ilk bütçesinin müzakere edildiği bir dönemde başlayan Renda, buna ilişkin endişelerini, “Bütçe müzakeresi başladığı bir zamanda Maliye Vekâleti’ne geçmek ve muvaffak olmak çok çetin bir iştir” diyerek yansıtmıştır (31 Aralık 1923). Üstelik yine bu dönemde imparatorluk devrinden beri devletin en önemli gelir kalemlerinden biri olan aşâr vergisini kaldırmak gibi ağır bir sorumluluk almıştır. Kurtuluş Savaşı süresince Ankara hükümeti, 1919 yılı itibariyle imparatorlukta yürürlükte olan malî sistemi ve vergi usullerini uygulamayı sürdürmüş olsa da,⁹ devletin en önemli gelir kalemlerinden olan aşâr vergisinin kaldırılması İzmir İktisat Kongresi’nde kararlaştırılmış ve Halk Fırkası’nın programına alınmıştı. Cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanacak olan hükümet bunalımından önce Fethi Okyar hükümeti döneminde, %12,5 oranında bulunan aşârın ilk adımı %10’a indirilmesine karar verilmiş ve bir kanun tasarısı hazırlanmaya başlamıştı. Cumhuriyetin ilanından sonra İsmet İnönü’nün başbakanlığında kurulan hükümet bu karardan dönülmesini gündeme getirdi. Muhalefet bu geri adıma şiddetle karşı çıkarken Fethi Okyar bunun “Fırkanın haysiyet meselesi” olduğunu savunuyordu.¹⁰ Renda *Hatırat*’ında aşârı daha sonra tümüyle kaldırmak üzere %2,5’luk indirimden sarfınazar edilmesini İnönü’ye kendisinin önerdiğini yazmıştır.¹¹ 17 Şubat 1925’te aşâr vergisini kaldıran kanun tasarısının hazırlıkları 1924 yılı boyunca sürmüş, Renda bu çalışma süresince kimi düşünce ve tasarılarını günlüğüne kaydetmiştir. Bununla birlikte aşâr meselesine dair tartışmalar daha uzun yıllar sürecektir ve Renda ikinci Maliye bakanlığı (1930-1934) döneminde de bu konuyla ilgili sorulara muhatap olacaktır.

1931 Mayıs’ında, CHP’nin Üçüncü Büyük Kongresi sırasında Eskişehir milletvekili Emin Sazak 16 Mayıs’ta yaptığı konuşmada aşâr kaldırıldıktan sonra tuz ve gümrükler gibi dolaylı vergiler artırıldığı için köylülerin durumunda bir iyileşme olmadığını iddia etmiş, Abdülhalik Renda ertesi gün verdiği yanıtta 1340 (1924) ve 1929 senelerine ait hesapları karşılaştırmıştır. Buna göre aşârın son

9 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları* (Ankara, 1990), s. 98-99.

10 Yücel Demirel, Osman Zati Konur, ed., *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002), s. 378.

11 M. Abdülhalik Renda, *Hatırat*, yay. haz. Aytac Demirci, Sabri Sayarı (YKY, 2019), s. 267-268.

kez alındığı 1924 senesinde devletin bu kalemden elde ettiği gelir 39.987.000 liradır. Mültezimlerin komisyonu da eklendiğinde a'sharın köylüye maliyetinin 50 milyonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. 1924 ve 1929 senelerine ait tuz, şeker, petrol ve gümrük gelirlerini karşılaştıran Renda, dolaylı vergilerden elde edilen gelirlerin a'sharın ancak 1/3'ine denk geldiğini göstermiş, bu vergilerin de daha çok şehirlerde yaşayanlara yönelik olduğunu izah etmiştir. Maliye'nin diğer bakanlıklara ayırdığı tahsisatın bir özetini de veren Renda 1924 ve 1929 tahsisatlarını karşılaştırmış, gelirlerin büyük oranda ordunun modernizasyonuna ve imar faaliyetlerine harcandığını belirtmiştir: "İşte arkadaşlarım; harpten yıpranmış olan ordumuzu ve müdafaa vesaitimizi harpten çıktıktan sonra teçhiz etmek mecburiyetinde idik. Memlekette iyi geçinmek, refah ve huzurla yaşamak için haricten gelecek bütün tehlikelere karşı koyabilmek için tezyatın nısfını [gelirlerdeki artışın yarısını] oraya vermek şarttı. Ve oraya verdik. Kalan nısfını da memleketin imarına sarf ettik."¹²

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA TÜRKİYE

Atatürk'ün ölümünden sonra Meclis başkanlığını sürdüren Renda'nın yeni cumhurbaşkanı ve kısa süre sonra Milli Şef ilan edilen İsmet İnönü'yle yakınlığının devam ettiği günlüklere düşülen ve sık sık Çankaya'da, Renda'nın evinde veya Anadolu Kulübü'nde bir araya geldiklerini gösteren notlardan anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde, artık partinin ve devletin başına geçmiş bulunan İnönü, gücünü konsolide etme ihtiyacıyla bir yandan Rauf Orbay ve Kâzım Karabekir gibi eski dönemin küskünlerine el uzatırken bir yandan da Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras gibi cumhurbaşkanlığını engellemeye çalışmış olanları önemli görevlerden uzaklaştırıyordu.

Bununla birlikte İnönü, parti ve seçim sisteminde de önemli değişikliklere gidiyordu. 1939 seçimlerinde 62 seçim bölgesinden Ankara, İstanbul ve İzmir'in bulunduğu 28 ilde ikinci seçmenlere tercih ettikleri adaylar sorulmuş, böylece Parti tarihinde ilk kez "milletvekili adayları konusunda parti tabanının da görüşleri alınmıştı."¹³ 7 Mart 1939'da defterine düştüğü nottan, İnönü'nün bu değişikliği duyuracağı konuşmanın metnini ilk okuyanlardan birinin Renda olduğu anlaşılıyor: "Reisicumhur yarın geliyor. Nutuklarını okudum. Yeni bir intihabat tarzı çıkacak gibi görünüyor."

Müntehib-i sânilerin (ikinci seçmenlerin) seçileceği ilk aşama seçimler 15 Mart'ta başlamış, ikinci seçmenlere milletvekili adaylarının belirlenmesinde söz hakkı tanıyan değişiklik, Renda'nın 1923'ten beri milletvekili olduğu Çankırı'da da uygulanmıştır. Kendilerine verilen uzun listeden milletvekili adaylarını belirleyen Çankırı ikinci seçmenleri, Renda'nın 22 Mart 1939'da düştüğü nota bakılırsa müttefikane ona oy vermişlerdir.

Tabii bu yeni dönem, eskiden kimi kopuşları da beraberinde getirmiştir,

12 CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931 (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), s. 165-166, 197-199.

13 Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)* (İletişim Yayınları, 2013), s. 225.

ki bunların bir kısmının Renda'yı rahatsız etmemesi mümkün değildir. 1939 seçimleri için, önceki Meclis'te bulunanlardan 109 kişi aday listesi dışında bırakıldığında,¹⁴ 24 Mart'ta günlüğüne şöyle yazar: “Bugün 9.30'da Fırka Divanı oldu. Namzedler listesini okudum, sürprizler var. Çok müteessirim. Şükrü Kaya, Fuat Bulca, Şakir Kesebir, Rasim Başara, Remzi Ayıntap, Süreyya gene namzed gösterilmediler. Şükrü Yaşın, Şefik Paşa, Mustafa Mecdi, İbrahim Çolak, Hasan Rıza, Asaf Doras gibi arkadaşlar da kazanamadı.” Ertesi güne ait notlarından üzüntüsünü gizlemediği de anlaşılmaktadır: “Öğleden sonra Reiscumhur hazretleri eve geldiler. Dünkü teessürümü anlamak istediler. Çok arkadaş hariç kaldığı için müteessir olduğumu arz ettim.”

İnönü'nün uzattığı el sayesinde yeniden siyaset sahnesine dönen Kazım Karabekir'in 3 Nisan 1939 tarihli *Tan* gazetesinde yayımlanan röportajında önceki dönemde muhaliflere uygulanan baskılardan bahsetmesi, *Nutuk*'ta ciddi haksızlıkların ve yanlışların bulunduğunu söylemesi Parti grubunda şiddetli tartışmalara neden olduğunda en çok sıkılanlardan biri yine Renda'dır. 4 Nisan'da günlüğüne “Hariciye vekilinin izahından sonra Karabekir'in mülakatı mevzuu bahis oldu. Çok heyecanlı hitabeler. Başım ağrıdı, terledim. Rahatsız oldum” diye yazar.

Dünya Savaşı boyunca Türkiye'yi kendi taraflarında görmek isteyen Müttefik ve Mihver devletlerin baskılarına rağmen Türkiye savaşa girmemekte direniyordu. 1941 Şubat'ında Türkiye'yi ziyaret eden İngiliz Dışişleri bakanı R.A. Eden 28 Şubat'ta Türkiye'den ayrılırken yayınlanan resmî tebliğde Almanların Balkan hareketinin görüşüldüğü belirtiliyor ve iki hükümetin “Türk-İngiliz ittifakına tam bağlılıkları” vurgulanıyordu.¹⁵ Bundan sadece birkaç gün sonra, 4 Mart'ta Renda Çankaya'da Hitler'in mesajını okuyordu. Almanya'nın Türkiye'deki büyükelçisi von Papen'in İnönü'ye şahsen teslim ettiği Hitler'in özel mektubunda Almanya'nın Bulgaristan'a güvenlik amaçlı girdiği belirtiliyor ve Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı için güvence veriliyordu. Mektupta ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndaki silah arkadaşlığından bahsedilerek iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin bozulması için bir neden görülmediği ve Almanya'nın Avrupa'da kurmakta olduğu yeni düzenin Türkiye'nin de çıkarına olduğu yazıyordu.¹⁶ Renda o gün defterine, “Hitler'in mesajını okudum. Teminat başka, fiiliyat başkadır” şeklinde not düşmüştür.

Savaşa girmemesine rağmen tam bir seferberlik hâlinde bulunan Türkiye'nin Meclis başkanı ise, Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşlarında orduların işesiyle meşgul olmuş bir devlet adamı olarak deneyimlerini meslektaşlarıyla paylaşmaya çalışıyordu. İşe sorununun çözümü için Refik Saydam hükümeti döneminde, Ocak 1940'ta, tarımsal üretime ve piyasalara geniş müdahale imkânı tanıyan Millî Korunma Kanunu çıkartılmıştı. Buna göre üreticilerden geçimlik, tohumluk ve yemlik payları ayrıldıktan sonra hububat üretimlerini piyasanın çok altında belirlenen fiyatlarla Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satmaları

14 Ahmet Demirel, *a.g.e.*, s. 230-233.

15 “Resmî Tebliğ,” *Cumhuriyet*, 1 Mart 1941.

16 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt I (İletişim Yayınları, 1996), s. 537-538.

isteniyordu. El koyma işlemi jandarma nezaretinde köyleri gezen memurlar tarafından yapıyordu. Saydam'ın ölümü üzerine başbakanlığa getirilen ve 9 Temmuz 1942'de hükümetini kuran Şükrü Saraçoğlu iase sorununu çözmeyen bu uygulamayı hafifletme yoluna gitti. Buna göre 50 tona kadar hububat üretiminin %25'ine kilosu 20 kuruştan el konulacak, üretici kalan ürünü piyasada serbest olarak satabilecekti. Ancak pratikte bu uygulama küçük ve orta ölçekli üreticilerin tüm üretimlerine el konulması anlamına geliyordu.¹⁷ 24 Temmuz'da yeni Ticaret bakanı Dr. Behçet Uz ile görüşen Renda askerlerin piyasaya serbest girecek olmalarıyla ilgili endişelerini aktarmıştır.

Dünya Savaşı'nın seyri yavaş yavaş belli olurken, Türkiye de artık Müttefiklerin baskılarına olumlu yanıt vermeye başlıyor, bu arada cumhurbaşkanı İnönü 13 Nisan 1944 gecesine Çankaya'da Renda'ya "Krom işine bir karar vereceğini" söylüyordu. Kromun dünyadaki en büyük tedarikçilerinden olan Türkiye için savaş sanayiinin bu önemli madeni Müttefiklerle ve Almanya'yla yaptığı ticaret antlaşmalarının başta gelen kalemini teşkil ediyordu. Ayrıca Türkiye krom ihracını dış siyasetinde bir koz olarak kullandığından iki tarafın da şiddetli baskısına maruz kalıyordu. Savaşın seyrinin değişmesiyle Türkiye'nin Almanya'yla ticarî ilişkilerine karşı tutumlarını sertleştiren Müttefikler, 4 Nisan 1944'te, Almanya'ya krom sevkiyatına devam eden Türkiye'ye askerî yardımların azaltılması, petrol ve yiyecek sevkiyatının ise tamamen durdurulması kararını almışlardı. İnönü ve Renda'nın 13 Nisan Çankaya görüşmesinden bir hafta sonra 20 Nisan'da Dışişleri bakanı Numan Menemencioğlu, "21 Nisan 1944 akşam saat yedi itibarıyla Almanya'ya bütün krom sevkiyatına son verileceğini" açıkladı.

Savaş boyunca Almanya, Montrö Antlaşması gereği Boğazlar'dan askerî gemi ve mühimmat geçirilmesine müsaade edilmediği hâlde, ticarî gemi görüntüsü verilen savaş gemilerini ve Karadeniz'de bunlara yüklenen mühimmatı Akdeniz'e geçirmiş, Türkiye de Montrö'ye dayanarak bu gemilere müsaade etmişti. Nihayet 1944 Haziran'ında İngiliz hükümetinin bu durumu protesto eden bir nota vermesi üzerine Ağustos ayında Almanya ile tüm siyasî ve ekonomik münasebetini kesecek olan Türkiye de Alman gemilerinin geçişine engel olmaya başladı.¹⁸ 21 Mart 1945'te Sovyetler Birliği Dışişleri bakanı Molotof, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında 17 Aralık 1925'te imzalanan dostluk ve tarafsızlık antlaşmasının, müddetinin tamamlanacağı 7 Kasım 1945'te feshedileceğini Moskova büyükelçisi Selim Sarper'e bildirmiş, 5 Nisan'da Dışişleri bakanı Hasan Saka kalabalık bir heyetle San Francisco Konferansı'na katılmak üzere yola çıkmıştır.

Savaş sonrası dünya yeniden şekillenirken Halk Partisi içinde eski husumetler de su yüzüne çıkmaya başlıyor, parti içi çekişmeler farklı bir mahiyet kazanıyordu. 14 Mayıs 1945'te Renda'nın başkanlık ettiği Meclis'te Toprak Kanunu görüşülürken hararetli tartışmalar yaşanıyor, 22 Mayıs'ta Milli Savunma bütçesi görüşülürken Kâzım Karabekir savaşta Türkiye'ye saldırılmamasının dış veya iç

17 Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm," *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, ed. Şevket Pamuk, Zafer Toprak (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1988).

18 Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)* (İstanbul, 2008), s. 345-346; "İngilizler bize yeni bir nota verdiler," *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1944; "Boğazlar'dan geçen Alman gemileri meselesi," *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1944.

siyasetin başarısından değil, Türk ordusunun Birinci Savaş'ta gösterdiği manevi gücünün yarattığı caydırıcılıktan kaynaklandığını söylüyordu.¹⁹

29 Mayıs'ta bütçe görüşmeleri nihayetinde, artık birlikte hareket eden muhalifler ret oyu veriyorlardı. Renda o gün defterine, "Bütçeyi bitirdik. 370 kabul, 5 ret. Güvenoyu 359 kabul, 7 ret" şeklinde not düşmüştür. Meclis zabıtlarına göre bütçe oylamasında 373 oy kullanılmış, 368 kabul, 5 ret oyu (Adnan Menderes, Emin Sazak, Refik Koraltan, Celâl Bayar ve Fuat Köprülü) verilmiştir. Bütçe görüşmelerinin ardından Başbakan Saraçoğlu, Toprak Kanunu görüşmelerinin başlangıcından beri Emin Sazak ve Hikmet Bayur'un hükümete yönelik eleştirilerine istinaden Meclis'ten güvenoyu istemiş, Adnan Menderes, Emin Sazak, Refik Koraltan, Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Recep Peker ve Hikmet Bayur güvensizlik oyu vermişlerdir.²⁰ Bütçe oylamasından sonra da sular durulmamış, ertesi gün, 30 Mayıs'ta Toprak Kanunu görüşülürken çıkan tartışmalar sırasında oturuma başkanlık eden Mazhar Germen'in öfkeyle kürsüyü terk etmesi yüzünden, Meclis başkanının giymesi gereken frakı üzerinde olmadığı hâlde Renda kürsüye gelerek oturumu yönetmek zorunda kalmıştır.

Dünyada, safları giderek belirmeye başlayan Soğuk Savaş'ın gölgesinde yeni bir uluslararası sistem oluşurken Türkiye hem bu yeni sistem içinde kendine bir yer bulmanın hem de içeride demokrasiye geçmenin sancılarını yaşıyordu. Defterlerine bu çarpıcı gelişmeler karşısındaki hislerini yansıtan Renda, Cumhuriyet'in ilk çok partili genel seçiminin sonuçları gelmeye başlayıp, oy sayımı devam eden Ankara'da merkez ilçelerde Demokrat Parti adayları öne geçtiğinde "Planları büyük. Bizi Ankara'da vurup başsız bırakmak. Allah onları muvaffak etmesin" diye yazmıştır (23 Temmuz 1946).²¹ Türkiye'nin Sovyet tehdidi karşısında tedirginliğinin arttığı günlerde, ABD başkanı Truman'ın ABD Kongresi'nde yaptığı konuşmada, Sovyet tehdidi altındaki Yunanistan ve Türkiye'ye ABD'nin yardım edeceğini ilan etmesi üzerine, 13 Mart 1947'de defterine "Truman'ın dün geceki nutku. Allah bizi bu Moskof hadisesinden kurtaracak" diye not düşmüştür.

1946'da Meclis başkanlığını Kâzım Karabekir'e devrettikten sonra yeni teşkil edilen Devlet başkanlığına getirilen ve bu görevden 1948'de istifa eden Renda, İnönü'nün 1947 yılında başbakanlık için yaptığı ısrarları da sağlık sorunlarını bahane ederek geri çevirmiş (11 Ağustos 1947),²² 15 Mayıs 1950 genel seçimlerinde Demokrat Parti'nin Çankırı'da da tam liste hâlinde kazanmasıyla aktif siyasetten tamamen çekilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Bulvarı'ndaki dairesinin bulunduğu Fazilet Apartmanı'ndaki Demokrat Partili komşuları Şefik Bakay'ın Kırklareli'nden, Rükneddin Nasuhioğlu'nun Edirne'den milletvekili seçildiğinin anlaşıldığı 15 Mayıs günü defterine şöyle yazmıştır: "Kismet ve kader böyle

19 TBMM ZC, Devre VII, İçtima II, Cilt 17 (TBMM Basımevi, 1945), s. 279-280.

20 TBMM ZC, Devre VII, İçtima II, Cilt 17 (TBMM Basımevi, 1945), s. 510, 506-509 ve 515.

21 İlk sonuçlar alınmaya başladığında Fevzi Çakmak başta olmak üzere DP listesi Merkez'de 32.362, Çankaya'da 14.420 oyla öndeydi. Çevre ilçe ve köylerden gelen sonuçlarla CHP listesi büyük farkla seçimi kazandı. Ertesi gün basının verdiği rakamlara göre İnönü Ankara'da 149.984 oy almıştır. Bkz. "Ankara'daki netice ve şayanı dikkat rakamlar," *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1946.

22 Aynı gün İsmet İnönü defterine şu notu düşmüştür: "Abdülhalik Renda ile görüşme – menfidir." Bkz. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, haz. Ahmet Demirel, Cilt 1 (YKY, 2001), s. 474.

idi. Komşumuzu tebrik ettim. Çok sevindiler. Nasuhioğlu daha gelmedi. O da Edirne'den kazandı.”

DEFTERLERE DAİR

Mustafa Abdülhalik Renda'nın günlükleri, cep boy ajandalara gün gün alınmış kısa notlardan oluşmaktadır. Vefatından sonra bu defterler, kızı Nezihe Hanım ve damadı Sırrı Sayarı Bey'in arşivine intikal etmiş ve bugüne kadar torunu Prof. Dr. Sabri Sayarı'nın arşivinde muhafaza edilmiştir. Abdülhalik Renda'dan ailesine kalan ve bugüne ulaşan, ancak bu kitaba dahil etmediğimiz defterler ve muhtevaları şöyledir:

1902 Ocak-Aralık ile 1903 Ocak ayını kapsayan 1902 yılına ait defterde günlük harcamaları ve derslerine ilişkin notlar yer almaktadır.

1904 Ocak-Aralık ile 1905 Ocak ayını kapsayan 1904 yılına ait defter günlük harcamaları ve günlük meşguliyetlerine dair notları içermektedir.

1905 Ocak-Aralık aylarını kapsayan 1905 yılına ait defterde günlük harcamaları, günlük meşguliyetleri ve memuriyetine dair notları yer almaktadır.

1907 Ocak-Aralık ayları ile 1909 Ocak-Şubat aylarını kapsayan 1907 yılına ait defterin girişine “Evli olarak evime avdetimde artık hatırat-ı şebabeti [toyluk anılarını] bırakarak bir aile reisine yakışacak ahvali yazacağım; masarifimi, borcumu, varidatımı [gelirimi] kaydedecek, ahval-i ruhiyemi tetkik edecek, hulâsalarını yazacağım. 27 Nisan 323 [10 Mayıs 1907], Tepedelen” şeklinde not düşmüştür. Saadet Hanım'la evlendiği bu yıl defterine, memuriyetine ilişkin notlarının yanı sıra evlilik hazırlıklarını ve bu süre zarfındaki duygu ve düşüncelerini kaydetmiştir.

1916 Ocak-Aralık aylarını kapsayan 1916 defteri günlük gelişmelere dair kısa notlarını içermekte, 1917 defteri ise Ocak-Ağustos aylarını kapsamaktadır.

Günlükler 1920-1950 kitabı baskıya hazırlanırken eski yazıyla kaleme alınan 1920-1928 defterleri ile 1902, 1904, 1905, 1907, 1916 ve 1917 defterleri de Yapı Kredi Yayınları bünyesinde Banu İşlet, Binnur Mörel, Ebru Borluk ve Eser Demirkan'ın titiz çalışmalarıyla yeni yazıya aktarılmıştır. Ancak kitabın bütünlük arz etmesi düşüncesiyle 1920 öncesine ait dağınık ve kesik kesik notların bulunduğu defterler ile siyasetten çekildiği ve gündelik meşgalelerine dair kısa notlarının yer aldığı 1950-1957 arasında tuttuğu defterleri bu baskının dışında bıraktık.

Abdülhalik Renda 1929-1950 yıllarına ait defterlerini, 1928'de başlatılan Harf Devrimi'ne sadık bir şekilde yeni yazıyla kaleme almıştır. Benzer bir özeni “Öztürkçecilik” için de göstermeye çalıştığı anlaşıyor, ancak bunda her zaman muvaffak olamamıştır. 5 ve 8 Şubat 1935 notlarında milletvekili yerine “saylav” sözcüğünü kullanmışsa da defterlerde bu sözcüğe bir daha rastlanmaz. Benzer şekilde “belediye reisi” yerine önerilen “şarbay” sözcüğünü 17 Mayıs 1935'te bir kez kullandıktan sonra bir daha hatırlamamıştır.

İlk kez 24 Ocak 1935'te kullandığı “başbakan” sözcüğünü, 1939'a kadar düzenli olarak kullanmasına rağmen, 1939'dan itibaren notlarında yeniden “başvekil” sözcüğünü tercih etmiş, birkaç istisna dışında 1946'ya kadar “başvekil”

demeyi sürdürmüş, 1946'dan sonra “başvekil” ve “başbakan” sözcüklerini hemen hemen eşit oranda kullanmıştır.

1935'ten itibaren başkalarından bahsederken “Peker”, “Arıkan” örneklerinde olduğu gibi sadece yeni aldıkları soyadlarını yazmış, bir hitap sözcüğü olarak kullanılmaya başlayan “bay” sözcüğünü de, “Bay Cemil Uybadın” örneğinde olduğu gibi kullanmıştır.

14 Mayıs 1935'te ilk kez kullandığı “tüzük” sözcüğünü, sözcüğün yerine önerildiği “nizamname” ile birlikte kullansa da 1945'e kadar bu yeni sözcüğü bir daha kullanmamış, 1945'ten itibaren “tüzük” ve “içtüzük” sözcüklerini tercih etmiştir. 1945 başında Behçet Kemal Çağlar'ın önerisiyle Teşrinievvel, Teşrinisânî, Kânûnuevvel ve Kânûnusânî ay adları yerine Ekim, Kasım, Aralık ve Ocak isimleri kullanılmaya başladığında,²³ Renda da 1945 ajandasında basılı İlkteşrin, Sontişrin ve İlkânûn ay adlarının üzerini çizerek yerlerine Ekim, Kasım ve Aralık yazmıştır.

Günlükleri yayına hazırlarken Abdülhalik Renda'nın notlarında kimi açıklamalar için kullandığı parantezleri () yerinde bıraktık. *Hatıra*'ta olduğu gibi *Günlükler*'de de kimi yabancı veya eski sözcüklerin Türkçe karşılıklarını köşeli parantez [] içinde verdik. Yalnız burada, kitabın hacmini daha fazla artırmamak için daha tutumlu davranmak zorunda kaldık. El yazısının bozukluğundan veya harflerin silikliğinden anlaşılamayan yerleri köşeli parantez içinde üç nokta [...] ile verdik.

Yine kitabın hacmini gereksiz yere şişirmemek için, Renda'nın günlüklerinde sık ve her gün tekrarladığı, “Aynı tarz-ı hayat berdevam”, “Dairede umur-ı devlet ile iştigal”, “Umur-ı hükümet ile iştigal”, v.b., ifadeleri çıkardık, eğer bir güne ait yapraklarda bu tekrarlar dışında bir bilgi yoksa o günleri tümünden dışarıda bıraktık.

Türkiye'de tarihî şahsiyetlerin günlük tutma konusunda gösterdikleri üşengeçlik göz önüne alındığında, Cumhuriyet devrinin önemli hadiselerinin merkezinde yer almış bir devlet adamı olan Mustafa Abdülhalik Renda'nın günlüklerinin yararlı bir kaynak olacağını ümit ediyoruz.

2016 yılında kaybettiğimiz değerli tarihçi Prof. Dr. Halil İnalıcık'ın 1972'den 1986'ya kadar Üniversite Profesörü ve Osmanlı Tarihi Kürsüsü kurucusu olarak görev yaptığı Chicago Üniversitesi'nden kadirşinas bir öğrencisine, İnalıcık'ın anısını yaşatmak amacıyla araştırmamıza verdiği destekle bu çalışmanın ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu için teşekkür borçluyuz.

Aytaç Demirci – Sabri Sayarı
Temmuz, 2019

23 Cemil Koçak, *İkinci Parti*, Cilt 1 (İletişim Yayınları, 2010), s. 58, n. 56.

Kronoloji

- 1881 11 Aralık'ta Yanya'da doğdu. Eski takvimle 29 Teşrinisani 1297.
- 1894-1899 İstanbul Mülkiye idadisinde okudu.
- 1900-1903 Mülkiye Mektebi yüksek kısmında okudu.
- 1903-1905 Rodos idadisinde öğretmenlik yaptı.
- 1905-1907 Yanya'da maiyyet memurluğunu tamamladı.
- 1907 Saadet Hanım'la evlendi.
- 1908 Kızı Nerime (Anaydın) doğdu.
- 1910 Kızı Nezihe (Sayarı) doğdu.
- 1907-1912 Tepedelen, Maçova, Pogon, Delvine kaymakamlıklarında bulundu.
- 1913-1917 Siirt mutasarrıflığında, Bitlis ve Halep valiliklerinde bulundu.
- 1917-1918 Dahiliye Nezareti müsteşarlığında bulundu.
- 1920-1921 İngilizler tarafından Malta'da esir edildi.
- 1922 Mart ayında Kuva-yı Milliye'nin iâşesinden sorumlu olarak Konya valiliğine getirildi. İzmir'in düşman işgalinden kurtarılmasından önce, 7 Eylül'de İzmir valiliğine atandı.
- 1923 Temmuz ayında Çankırı'dan milletvekili seçildi.
- 1924-1927 Maliye bakanlığında bulundu.
- 1926 Ziraat Bankası genel müdürlüğünü üstlendi.
- 1927-1930 Millî Müdafaa bakanlığında bulundu.
- 1930-1934 Yeniden Maliye bakanlığını devraldı. 1931 yılında Merkez Bankası'nın kuruluşu tamamlandı.
- 1935-1946 Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanlığında bulundu.
- 1938 Atatürk'ün vefat ettiği 10 Kasım'da, Meclis başkanı olarak Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet etti.
- 1946-1948 Devlet bakanlığında bulundu.
- 1957 1 Ekim'de İstanbul'da vefat etti.